

Ruwaza za Ujalizaji wa Vitenzi vya Kiswahili Sanifu

Deograsia Ramadhan Mtego¹

Ikisiri

Makala hii inahusu ruwaza za ujalizaji wa vitenzi katika Kiswahili sanifu. Lengo lake ni kufafanua ruwaza za ujalizaji wa vitenzi kwa kubainisha miundo mbalimbali ya vijalizo vya vitenzi vya Kiswahili sanifu. Data zimekusanywa maktabani kwa njia ya upitiaji wa nyaraka na kuchambuliwa kwa kutumia Nadharia ya Msingi ya Isimu ya Dixon (2010). Makala hii inaonesha kuwa wanasarufi wanatofautiana katika kubainisha aina za miundo ya ruwaza za ujalizaji wa vitenzi katika lugha ya Kiswahili kutokana na maendeleo ya kinadharia. Katika sarufi mapokeo, kitenzi kinajalizwa na kirai nomino chenye uamilifu wa yambwa. Pia, katika Sarufi Mfumo Amilifu kitenzi kinajalizwa na kijalizo ambacho kinaweza kuwa kirai nomino au kirai kivumishi. Vilevile, tofauti na mitazamo iliyotangulia, katika nadharia za kimuundo, kama vile za Sarufi Geuzi inaonesha kuwa kitenzi kinaweza kujalizwa na kirai, kishazi au sentensi. Aidha, mitazamo hiyo inadhihirisha kuwapo kwa namna mbalimbali za ujalizaji wa vitenzi ambazo ndizo ruwaza za ujalizaji wa vitenzi. Katika makala hii, ruwaza za ujalizaji wa vitenzi ni miundo mbalimbali ya vijalizo vya vitenzi kutokana na hulka ya kitenzi husika kinavyoweza kujalizwa. Namna hizo ndizo ruwaza za ujalizaji wa vitenzi ambapo kitenzi kinajalizwa na neno, kirai, kishazi na sentensi. Hivyo basi, vitenzi vya Kiswahili vina namna yake ya kujalizwa ambapo kitenzi kinaweza kujalizwa zaidi ya mara moja kwa namna tofauti kutokana na kitenzi kuukilia namna ya ujalizaji wake.

1.0 Utangulizi

Dhana ya ujalizaji wa vitenzi imeelezwa na wataalamu mbalimbali kwa kuzingatia uelekezi au utoshelevu wa kitenzi. Baadhi ya wataalamu hao wanaeleza kuwa ujalizaji wa vitenzi ni dhana inayofungamana na uelekezi wa vitenzi (TUKI, 1990; Aarts, 2001; Radford, 2004). Kwa mfano, Quirk na Greenbaum (2006) wanaeleza kuwa ujalizaji wa kitenzi ni dhana inayofungamana na uelekezi wa kitenzi. Uelekezi wa kitenzi unahusishwa na kitenzi kisichojitosheleza kimaana; kinapotumika katika tungo kinahitaji kukamilishwa na nomino yenye uamilifu wa yambwa (Radford, 2004). Kwa mujibu wa TUKI (1990), uelekezi ni uhusiano uliopo kati ya kitenzi na yambwa katika tungo. Naye Aarts (2001) anaeleza kuwa

---

¹ Mhadhiri Msaidizi, Chuo Kikuu Kishiriki cha Elimu Mkwawa, Tanzania. Barua pepe: dmtego@yahoo.co.uk

kitenzi kinachohitaji yambwa kama kijalizo ili kukamilisha maana yake ni kitenzi elekezi. Pia, Radford (2004) anaeleza kuwa neno linaweza kuelezwa kuwa ni elekezi ikiwa litaambatana na yambwa. Kwa hiyo, ujalizaji wa vitenzi unaohusishwa na uelekezi wa vitenzi unamaanisha kuwa kijalizo cha kitenzi ni neno au kirai chenye uamilifu wa yambwa au/na kijalizo. Kwa mfano:

1(a) Ali amemuona *mvuvi*. (b) Ali ameuona *mwezi kwa darubini*.

Chanzo: Khamis (2008:62, 31 mtawalia)

Katika mfano wa 1(a) na (b) vipashio vilivyoandikwa kwa hati ya mlalo ni vijalizo vya vitenzi. Neno *mvuvi* katika 1(a) ni kijalizo cha kitenzi *amemuona* na kirai *mwezi kwa darubini* katika 1(b) ni kijalizo cha kitenzi *ameuona*. Kwa hiyo, kitenzi *amemuona* katika 1(a) na *ameuona* katika 1(b) ni vitenzi elekezi ambavyo vimekamilishwa na vipashio vingine ambavyo ni neno au kirai.

Aidha, wataalamu wengine wanafasili dhana ya ujalizaji wa kitenzi kwa kuhusisha na utoshelevu wa kitenzi. Hii inamaanisha kuwa kitenzi kisichojitosheleza kinapotumika katika tungo kinahitaji kukamilishwa na vipashio vingine ambavyo ni vya lazima katika kukamilisha maana ya kitenzi husika katika tungo (Ramson, 1986; Givon, 2001). Kwa mfano, Ramson (1986) anaeleza kuwa ujalizaji wa vitenzi ni mchakato unaoruhusu kitenzi kisichojitosheleza ambacho kinapotumika katika tungo kinahitaji kujalizwa na vipashio vingine vinavyoweza kuwa neno, kirai, kishazi au sentensi. Hivyo, ujalizaji unaandamana na ujitoshelezaji wa vitenzi. Hii inamaanisha kuwa kitenzi kisichojitosheleza kinahitaji kukamilishwa na kipashio cha lazima ambacho ni kijalizo. Kipashio hicho cha lazima (kijalizo) kinaweza kuwa neno, kirai, kishazi au sentensi. Kwa hiyo, kijalizo ni kipashio cha lazima katika kukamilisha kitenzi katika sentensi. Hivyo, ujalizaji wa kitenzi ni mchakato unaoruhusu kitenzi kisichojitosheleza kikitumika katika tungo hukamilishwa na kipashio kingine ili tungo itengemae. Kwa mfano:

2(a) Mtoto **alisema** *mama yake atarudi*.

(b) Wanafunzi **wanataka** *kugoma*.

(c) Mtuhumiwa **ameamini** *kuwa ataachiwa huru*.

Chanzo: Jeromin (2016:10, 11, 21 mtawalia)

Vipashio vilivyoandikwa kwa hati ya mlalo katika 2(a)-(c) ni vijalizo vya vitenzi. Sentensi *mama yake amerudi* katika 2(a) imejaliza kitenzi *alisema*. Kishazi kisoukomo *kugoma* katika 2(b) kimetumika kujaliza kitenzi *wanataka*. Pia, kishazi kinachotanguliwa na kibainishi cha kijalizo *kuwa ataachiwa huru* kimejaliza kitenzi *ameamini*.

Aidha, fasili zote za ujalizaji wa kitenzi (iwe zilizojikita katika uelekezi au utoshelevu wa kitenzi) zinaonesha kuwa kitenzi ndicho kinaamua kikamilishwe

vipi na kwa vipashio vya namna gani. Hali hiyo inatokana na kitenzi kuwa ndicho kinachobeba uarifishaji unaofungamana na kiima katika sentensi. Hata hivyo, fasili zinazohusisha ujalizaji wa kitenzi na uelekezi zinaonesha kuwa kitenzi kinajalizwa na neno au kirai na zile zinazohusisha ujalizaji na utoshelevu zinaonesha kuwa kitenzi kinajalizwa na kishazi au sentensi. Kwa hiyo, katika mchakato wa ujalizaji wa vitenzi, kitenzi ndicho kinachoukilia kuwapo kwa viambajengo vingine katika tungo. Hali hiyo ndiyo inayosababisha kuwapo kwa namna mbalimbali za ujalizaji wa vitenzi ambazo ni ruwaza za ujalizaji huo. Mjadala huu wa fasili za ujalizaji umetusaidia kuweka msingi wa dhana ya ruwaza za ujalizaji wa vitenzi vya Kiswahili.

1.2 Dhana ya Ruwaza za Ujalizaji wa Vitenzi

Ruwaza za ujalizaji wa vitenzi ni dhana ambayo imejikita katika miundo au aina mbalimbali za vijalizo vya vitenzi ili kukamilisha maana katika sentensi. Miundo hiyo inatokana na tabia ya kitenzi kinachojalizwa kuhitaji kukamilishwa na aina fulani ya vipashio. Mfano wa 3 unaonesha tungo zenye ruwaza mbalimbali za ujalizaji wa vitenzi.

- 3(a) Mtoto **amelala**. (Jeromin, 2016:15)
- (b) Baba **anakata mti**. (Jeromin: 2016:15).
- (c) Mtoto **anachezea kipande cha rula**. (Massamba na Wenzake, 2001:78)
- (d) Wazazi wangu **walitaka mimi nisisome bali niolewe na mzee Makame**. (Koech, 2013: 67)
- (e) Ubadhirifu **umezidi kuongezeka**. (Koech, 2016:72)

Mfano katika 3(a) unaonesha tungo ambayo kitenzi chake hakihitaji ujalizaji kwa sababu kitenzi *amelala* kinajitosheleza kimaana na kimuundo. Mifano ya 3(b)-(e) inaonesha tungo zenye ujalizaji wa vitenzi unaodhihirika kwa ruwaza mbalimbali. Vipashio vilivyoandikwa kwa hatimlalo ni miundo mbalimbali ya vijalizo vya vitenzi. Miundo hiyo ndiyo ruwaza za ujalizaji wa vitenzi. Kitenzi *anataka* katika 3(b) kimejalizwa na nomino *mti*. Kitenzi *anachezea* katika 3(c) kimejalizwa na kirai nomino *kipande cha rula*. Pia, kitenzi *walitaka* katika mfano wa 3(d) kimejalizwa na sentensi ambatano *mimi nisisome bali niolewe na mzee Makame*. Vilevile, kitenzi *umezidi* katika mfano wa 3(e) kimejalizwa na kishazi kisoukomo *kuongezeka*. Kwa hiyo, vitenzi katika lugha ya Kiswahili vinajalizwa kwa ruwaza mbalimbali ambazo ni maneno, virai, vishazi na sentensi.

Ruwaza za ujalizaji wa vitenzi zimechunguzwa katika lugha mbalimbali kwa namna mbili kutokana na vigezo vilivyotumika. Wapo wataalamu waliozingatia kigezo cha aina, sifa au tabia za vitenzi na wengine wamezingatia miundo ya vijalizo. Uchunguzi uliozingatia aina ya kitenzi uliweka msingi wa ruwaza za ujalizaji katika kitenzi kinachojalizwa. Kwa mfano, Jeromin (2016) amebainisha ruwaza nne za vitenzi vinavyokamilishwa na kishazi au sentensi ambazo ni:

dhamira na hali; utendeshi na kuzuia; uoni, utambuzi na uneni, na onyo, amuru na tishio. Ubainishaji wa ruwaza za ujalizaji wa vitenzi kwa mtazamo huu unaleta changamoto kwa sababu kitenzi kimoja kinaweza kujalizwa kwa namna tofauti. Hii inamaanisha kuwa aina hizo za vitenzi zinaweza kujalizwa na maneno, virai, vishazi au sentensi. Kwa hiyo, dhana ya ruwaza haijidhihirishi kwa uwazi katika mtazamo huo.

Aidha, mtazamo mwingine ni ule unaobainisha ruwaza za ujalizaji wa vitenzi kwa kuzingatia kigezo cha umbo au muundo wa kijalizo cha kitenzi. Kwa mfano, katika mfano 3(b)-(e) vipashio vilivyoandikwa kwa hatimlalo ndizo ruwaza za ujalizaji wa vitenzi. Pia, vitenzi vilivyoandikwa kwa hati iliyokoza ndivyo vipashio vinavyojalizwa. Katika mtazamo huu, kitenzi kimoja kinaweza kujalizwa na aina tofauti za vijalizo zenye miundo mbalimbali. Kwa hiyo, ruwaza za ujalizaji wa vitenzi hutegemea umbo au muundo wa kijalizo kutokana na hulka ya kitenzi husika ambacho ndicho kinachoamua kijalizwe vipi. Hivyo, ruwaza mbalimbali za ujalizaji wa vitenzi zinajidhihirisha katika viwango vinne ambavyo ni neno, kirai, kishazi au sentensi vikiwa na uamilifu wa kijalizo. Swali hapa ni kuhusu aina za maneno, virai, vishazi au sentensi ambazo ni ruwaza za ujalizaji wa vitenzi. Kwa hiyo, wataalamu wamebainisha ruwaza mbalimbali za ujalizaji wa vitenzi lakini ufafanuzi wake umefinywa sana. Hivyo, makala hii imefafanua kwa upana zaidi aina hizo za ruwaza za ujalizaji kwa kuzingatia miundo tofauti katika kila ruwaza. Nadharia Msingi ya Isimu ya Dixon (2010) imetumika kubainisha na kufafanua aina za maneno, virai, vishazi au sentensi kwa uwazi zaidi ambazo ndizo ruwaza za ujalizaji wa vitenzi katika lugha ya Kiswahili.

Makala hii imegawanyika katika sehemu kuu nne. Sehemu ya kwanza ni utangulizi, na ya pili inahusu methodolojia. Sehemu ya tatu inabainisha ruwaza za ujalizaji wa vitenzi vya Kiswahili na sehemu ya nne ni hitimisho.

2.0 Methodolojia

Sehemu hii inabainisha na kufafanua vipengele mbalimbali vya methodolojia ambavyo ni aina ya data zilizokusanywa, namna zilivyokusanywa, uwasilishaji na uchambuzi wake. Pia, inaeleza na kufafanua nadharia iliyotumika kuchambua Data. Utafiti huu umetumia data za upili zilizokusanywa kutoka katika matini mbalimbali. Data zilizokusanywa ni tungo zenye vitenzi vinavyojalizwa na miundo mbalimbali ambayo ndiyo ruwaza za ujalizaji. Data zimekusanywa kutoka kwenye matini mbalimbali ambazo ni: riwaya ya *Vunta Nkuvute* (Shafi, 1999), *Maendeleo ya Uhusika* (Khamis, 2008), *The Passive Construction in Swahili* (Mkude, 2005), Sarufi ya *Miundo ya Kiswahili Sanifu* (Massamba na wenzake (2004), *Misingi ya Sarufi ya Kiswahili* (Habwe na Karanja, 2004), “Sintaksia ya Kijalizo cha Kiswahili Sanifu” (Koech, 2013) na “Ujalizaji wa Vitenzi vya Kiswahili Sanifu” (Jeromin, 2016). Data zimekusanywa kwa kunukuu tungo zenye vitenzi vilivyojalizwa kwa namna mbalimbali kama vile maneno, virai, vishazi na sentensi. Katika ukusanyaji huo, tungo zilipangwa katika makundi manne. Kundi

la kwanza ni tungo zenye vitenzi vinavyojalizwa na maneno. Kundi la pili ni tungo zenye vitenzi vinavyojalizwa na virai. Kundi la tatu ni tungo zenye vitenzi vilivyojalizwa na vishazi wakati kundi la nne ni tungo zenye vitenzi vilivyojalizwa na miundo mbalimbali ya sentensi. Katika uwasilishaji na uchambuzi, data za utafiti huu zilibainishwa, kuelezwa na kufafanuliwa kwa kuzingatia ruwaza mbalimbali za ujalizaji wa vitenzi.

Data za makala zimechambuliwa kwa kutumia Nadharia Msingi ya Isimu ya Dixon (2010). Nadharia hii inaeleza kuwa lugha inaweza kufafanuliwa na kuchambuliwa kwa kutumia vipengele mbalimbali vya kisarufi na kiuamilifu. Mwasisi wa nadharia hii anadai kwamba isimu ni mojawapo ya taaluma za sayansi asilia. Kama ilivyo kwa taaluma nyingine za kisayansi kuhitaji data na majaribio, taaluma ya isimu nayo inahitaji data na majaribio katika ufafanuzi na uchanganuzi wa vipengele mbalimbali. Uchambuzi wa kisarufi katika lugha umejikita katika data zinazopatikana kutoka uwandani au katika matini ili kusaidia kupata majumuisho yanayoweza kujaribiwa. Pamoja na mambo mengine, nadharia hii inazingatia hoja kuwa, miundo ya kisarufi huanzia katika vipashio msingi vya lugha ambavyo ni maneno na vishazi. Vipashio hivyo hujaribiwa kimbinu na kupatikana miundo msingi ya lugha inayoonesha kiini cha kishazi. Miundo hiyo inajumuisha prediketa pamoja na vishiriki vyake. Vilevile, nadharia hii inajikita katika hoja kuwa maneno huwa katika makundi mbalimbali. Kwa hiyo, uchambuzi na ufafanuzi wa vitenzi na vishiriki vyake ni dhana muhimu katika sarufi ya lugha. Aidha, msisitizo upo katika umuhimu wa uchambuzi unaoeleweka na unaofaa wa vipengele mbalimbali vya kisarufi. Ruwaza za ujalizaji wa vitenzi ni kipengele kimojawapo cha kisarufi ambacho kinaweza kuchambuliwa kwa nadharia msingi ya kiisimu kwa kubainisha umbo au miundo ya vijalizo vilivyotumika kujaliza vitenzi.

Aidha, nadharia hii imetumika katika makala hii kwa sababu ujalizaji wa vitenzi ni kipashio cha kisarufi na kimuundo katika lugha. Ingawa kipengele cha ruwaza za ujalizaji kinaonekana kama dhana majumui kwa lugha mbalimbali za binadamu, ujitokezaji wake unatofautiana kati ya lugha moja na nyingine. Katika makala hii, nadharia hii imesaidia kuchambua ruwaza mbalimbali za ujalizaji wa vitenzi.

3.0 Ruwaza za Ujalizaji wa Vitenzi vya Kiswahili

Ruwaza za ujalizaji wa vitenzi huukiliwa na viambajengo mbalimbali ambavyo hutumika kama vijalizo vya vitenzi husika. Viambajengo vinavyotumika kujaliza vitenzi vinajidhihirisha katika miundo mbalimbali (neno, kirai, kishazi au sentensi) na kusababisha kuwapo kwa ruwaza tofautitofauti za ujalizaji wa vitenzi. Katika lugha ya Kiswahili ruwaza za ujalizaji wa vitenzi zimejitokeza katika miundo mbalimbali inayoangaliwa katika aina za vijalizo. Kwa hiyo, tunapozungumzia ruwaza za ujalizaji wa vitenzi katika Kiswahili sanifu tunarejelea aina za tungo au miundo inayojaliza vitenzi. Hivyo, ruwaza za ujalizaji wa vitenzi kwa mtazamo wa

muundo wa kijalizo zimegawanyika katika makundi mawili katika lugha ya Kiswahili. Kundi la kwanza ni ruwaza za ujalizaji sahili wa vitenzi na la pili ni ujalizaji changamani wa vitenzi.

Ruwaza za ujalizaji sahili wa vitenzi ni zile zinazotokana na vitenzi kujalizwa na maneno au virai lakini ruwaza za ujalizaji changamani wa vitenzi zinatokana na vitenzi kujalizwa na vishazi au sentensi. Kwa mfano, Danes (1985) anaeleza kuwa ruwaza za ujalizaji changamani wa vitenzi huweza kujidhihirisha kwa kuwapo au kutokuwapo kwa vibainishi vya kijalizo mwanzoni mwa kijalizo. Mfano, “Wananchi wanaamini *kuwa ugonjwa ulioingia unatibika*” na “Mimi najua *kwamba Anita atarudi*” (Jeromin, 2016: 9). Maneno yaliyoandikwa kwa hati iliyokoza katika sentensi hizo ni vibainishi vya vijalizo na maneno yaliyoandikwa kwa hatimlalo ni vijalizo. Aidha, ruwaza za ujalizaji changamani wa vitenzi zinaibuka wakati sentensi au kiarifu kinapokuwa kishiriki au kiambajengo dada cha kitenzi katika tungo (Ramson, 1986). Kwa mfano, “Mama anataka *kufua* na Mtoto alisema *mama yake atarudi*” (Jeromin, (2016: 9, 10 mtawalia). Mfano huo unaonesha kuwa vipashio vilivyoandikwa kwa hati mlalo ni vijalizo vya vitenzi na viambajengo dada vya vitenzi katika kirai kitenzi lakini havikutanguliwa na vibainishi vya vijalizo. Kwa hiyo, ruwaza za ujalizaji changamani wa vitenzi katika Kiswahili sanifu ni vijalizo vya vitenzi ambavyo ni aina za miundo ya vishazi au sentensi iliyojaliza vitenzi katika sentensi.

Lugha ya Kiswahili kama ilivyo kwa lugha nyingine, ina vitenzi vinavyojitosheleza na visivyojitosheleza kimaana (Whitelay, 1968). Vitenzi vinavyojitosheleza vinaweza kusimama peke yake na kuleta maana katika sentensi lakini vitenzi visivyojitosheleza vinahitaji kujalizwa na vipashio vingine (Quirk na Greenbaum, 2006). Mifano ifuatayo inadhihirisha kwamba lugha ya Kiswahili ina vitenzi vinajitosheleza na visivyojitosheleza:

4(a) Wanakwawa wanaimba. (Jeromin, 2016:15)

(b) Ali amemwona *mvuvi*.

(c) Ali ameuona *mwezi kwa darubini*.

(Khamis, 2008:62, 31 mtawalia).

(d) Mwalimu amesema *kuwa wanafunzi wote wapeleke kazi* (Jeromin, 2016:82).

Vipashio vilivyoandikwa kwa hatimlalo katika 4(b)-(d) ni vijalizo vya kitenzi. Kitenzi *wanaimba* katika 4(a) kimejitosheleza kwa maana kwamba hakihitaji kijalizo. Neno *mvuvi* ambalo ni nomino katika 4(b) na kirai *mwezi kwa darubini* katika 4(c) ni vijalizo vya kitenzi *ona*. Katika mifano hiyo, kitenzi *ona* kimejalizwa kwa namna mbili tofauti, jambo ambalo limesababishwa na viambishi vilivyopachikwa katika kitenzi. Kiambishi -mw- katika kitenzi *amemwona* katika 4(b) kinafanya kitenzi kihitaji yambwa au kijalizo kinachobainisha mtu. Pia, katika 4(c) kiambishi -u- katika kitenzi *ameuona* kinalazimisha kitenzi kuhitaji nomino inayobainisha kitu na namna kilivyoonwa. Aidha, kishazi *kuwa wanafunzi wote*

wapeleke kazi ni kijalizo changamani cha kitenzi *sema*. Kitenzi hicho kimejalizwa na kishazi kinachotanguliwa na kibainishi cha kijalizo *kuwa*. Kwa hiyo, ujalizaji unaojidhihirisha katika 4(b) na 4(c) unafungamana na uelekezi wa kitenzi na ule wa 4(d) unatokana na utoshelevu wa kitenzi kwa namna tofauti. Kwa ujumla, mifano katika 4(a)-(d) inaonesha jinsi kitenzi kinavyoweza kujitosheleza au kutojitosheleza na kinaweza kujalizwa kwa namna mbalimbali. Namna hizo za ujalizaji wa vitenzi ndizo ruwaza za ujalizaji wa vitenzi vya Kiswahili sanifu.

Katika lugha ya Kiswahili kitenzi ndicho kipengele muhimu katika uarifishaji na kinaibua namna mbalimbali za ujalizaji wake ambazo ndizo ruwaza za ujalizaji. Ruwaza za ujalizaji wa vitenzi zinaweza kuwekwa katika makundi mawili ambayo ni ujalizi sahili na ujalizaji changamani wa vitenzi (Vitale, 1981; Massamba na wenzake, 2001; Mkude, 1982; 2005; Khamis, 2008; Obuchi na Mukhwana, 2015). Hoja hiyo inashadidiwa na Vitale (1981) alipoangalia ujalizaji wa vitenzi katika sentensi sahili na zisizosahili. Kwa hiyo, katika makala hii ruwaza za ujalizaji wa vitenzi zimebainishwa kwa kuzingatia aina hizo za ujalizaji wa vitenzi. Aidha, kila aina ya ujalizaji wa vitenzi huibua ruwaza mbalimbali za ujalizaji wake kutokana na kitenzi hicho kuhitaji kujalizwa na aina fulani ya kijalizo.

3.1 Ruwaza za Ujalizaji Sahili wa Vitenzi vya Kiswahili Sanifu

Ruwaza za ujalizaji sahili wa vitenzi katika Kiswahili sanifu ni miundo ya vijalizo vya vitenzi ambayo haifungamani na kishazi nomino bali na kirai nomino yambwa au kijalizo (Watters, 2002). Ruwaza za ujalizaji sahili wa vitenzi zipo katika makundi mawili ambayo ni neno na virai. Ruwaza hizo zinajidhihirisha kutokana na vitenzi ambavyo ni elekezi kwa asili na vitenzi vinavyopata uelekezi kwa unyambulishaji (Khamis, 2008; Jeromin, 2016). Aidha, ruwaza za ujalizaji sahili huukiliwa na tabia za vitenzi ambazo katika mchakato wa ujalizaji havijitoshelezi kimaana na kisarufi. Ruwaza hizo za ujalizi sahili zinajitokeza kwa namna mbalimbali kutokana na aina ya kitenzi kuwa na hulka ya kuhitaji kujalizwa na maneno au virai vya aina fulani. Kwa hiyo, ruwaza za ujalizaji sahili humanisha miundo ya vijalizo vya kitenzi ambayo ipo katika kiwango cha neno na virai. Zifuatazo ni ruwaza za ujalizi sahili wa vitenzi katika lugha ya Kiswahili.

3.1.1 Ruwaza za Ujalizaji Sahili wa Vitenzi Kujalizwa na Maneno

Makala hii imebaini kuwa ruwaza za ujalizaji sahili wa vitenzi zimejidhihirisha kwa vitenzi kujalizwa na aina mbalimbali za tungo neno. Massamba na wenzake (2001) wanafasili tungo neno kuwa ni aina ya tungo inayoundwa na neno moja tu. Pia, wanabainisha aina saba za tungo neno ambazo ni: nomino, vivumishi, vihusishi, vitenzi, vihusishi, viunganishi na vielezi. Hivyo, data zimethibitisha kuwa lugha ya Kiswahili ina ruwaza ya vitenzi kujalizwa na nomino, vivumishi na vitenzi kama inavyodhihirika katika vipengele vifuatavyo:

i. Ruwaza ya Kitenzi Kujalizwa na Nomino

Katika ruwaza hii, kitenzi kisichojitosheleza kinajalizwa na nomino za aina mbalimbali ili kijitosheleze kimaana, kimuundo na kisarufi. Turejee mifano ifuatayo:

- 5(a) Rajab **ni daktari** (Koech, 2013:41).
- (b) Mtoto **ana kitabu** (Koech, 2013:41).
- (c) Maliki **amevunja meza** (Khamis, 2008:167).
- (d) Nyoka **ameingia shimoni** (Khamis, 2008:37).
- (e) Ali **amekwenda** mlimani (Khamis, 2008:37).

Mifano katika 5(a)-(e) inathibitisha kuwa lugha ya Kiswahili ina ruwaza ya vitenzi kujalizwa na nomino za aina mbalimbali. Katika mfano wa 5(a) nomino *daktari* imejaliza kitenzi *kuwa* cha njeo iliyopo *ni*. Pia, nomino *kitabu* katika 5(b) imejaliza kitenzi *kuwa na* cha njeo iliyopo *ana* na nomino *meza* katika 5(c) imejaliza kitenzi *amevunja*. Kwa mujibu wa data, ili vitenzi hivyo vijitosheleze ni lazima vijalizwe na nomino zinazojibu swali la nini, nani au wapi. Hivyo, kitenzi *-vunja* na vingine vinavyofanana navyo kama *-kata*, *-lima* na *-tengeneza* vinajalizwa na nomino inayojibu swali la nini. Vilevile, nomino ya mahali *shimoni* katika 5(d) imejaliza kitenzi *ameingia* na nomino ya mahali *mlimani* imejaliza kitenzi *amekwenda*. Nomino hizo zinajibu swali la wapi. Imedhihirika pia kuwa si kila kitenzi kinaweza kujalizwa na nomino ya mahali bali ni vitenzi ambavyo umahali ni lazima ubainishwe. Kwa hiyo, kitenzi huamua kijalizo chake kiweje au kikamilishwe na kipashio cha namna gani.

ii) Ruwaza ya Kitenzi Kujalizwa na Vivumishi

Data za utafiti huu zinadhihirisha kuwa katika lugha ya Kiswahili ruwaza ya kitenzi hujalizwa na vivumishi. Mfano, ufuatao unaonesha jinsi vivumishi vya sifa vinavyojaliza vitenzi katika lugha ya Kiswahili.

- 6(a) Juma **ni mwepesi** (Edward, 2016:28)
- (b) Mbwa **ni wakali** (Koech, 2013:11).
- (c) Sandra **ni mwerevu** (Koech, 2013:32).
- (d) Chui **hukimbia haraka** (Koech, 2013:44)
- (e) Mwana wake **si mwema** (Habwe na Karanja, 2012: 146).

Mifano katika 6(a)-(e) inathibitisha kuwa ruwaza ya vitenzi kujalizwa na vivumishi inajidhihirisha katika lugha ya Kiswahili. Vipashio vilivyoandikwa kwa hati ya mlalo ni vivumishi vya sifa vilivyotumika kama vijalizo vya vitenzi. Aidha, imedhihirika kuwa vivumishi vya sifa *mwepesi*, *wakali* na *mwerevu* mtawalia katika 6(a)-(c) vimejaliza kitenzi *kuwa ni* cha njeo iliyopo yakinishi. Pia, kitenzi *kuwa* cha njeo iliyopo kanushi *si* katika 6(e) kimejalizwa na kivumishi cha sifa

mwema. Vilevile, kitenzi kilichopo katika hali ya mazoea *hukimbia* kimejalizwa na kivumishi cha sifa *haraka*. Hata hivyo, mifano hiyo inaonesha kuwa kuna mgongano wa kinadharia kutokana na nafasi ya vivumishi katika tungo. Kwa kawaida vivumishi hufuata baada ya nomino inayovumishwa, lakini vitenzi *kuwa* vina tabia tofauti na aina nyingine ya vitenzi. Kwa mfano, katika 6(a)-(c) vipashio vilivyofuata vitenzi *kuwa* ni vivumishi na vina uamilifu wa kuwa vijalizo vya vitenzi kwa sababu ni vipashio vya lazima katika kukamilisha muundo. Tofauti na neno *haraka* katika 6(d) ambapo linaweza kudaiwa kuwa kielezi kwa sababu kwanza linatoa taarifa zaidi kuhusu kitenzi. Pia, kinaweza kuachwa na tungo ikajitosheleza kimaana na kimuundo.

iii) Ruwaza ya Kitenzi Kujalizwa na Kitenzi

Makala hii imebaini kuwa ruwaza ya kitenzi kujalizwa na kitenzi kingine inajidhihirisha katika lugha ya Kiswahili. Hoja hiyo inashadidiwa na Koech (2013:22) anayeeleza kuwa katika lugha ya Kiswahili kitenzi kinaweza kujalizwa na kitenzi kingine. Anafafanua kuwa vitenzi visoukomo vinajaliza vitenzi vingine katika lugha ya Kiswahili. Kwa mfano, *Mugambi anapenda kusoma*. Kwa hiyo, *kusoma* ni kitenzi kisoukomo kinachokamilisha kitenzi *anapenda*. Aina hii ya ruwaza inaleta utata kwa sababu baadhi ya vitenzi vya Kiswahili vina sifa ya kuwa tungo kirai, kishazi au sentensi hata kama ni neno moja. Mifano ifuatayo inaonesha ruwaza ya kitenzi kujalizwa na kitenzi katika lugha ya Kiswahili.

7(a) Watoto wetu **walikuwa wanaimba** (Massamba na wenzake, 2004:49).

(b) **Nilikuwa nikiondoka** (Koech, 2013:80).

(c) Maria **anapenda kula** (Massamba na wenzake, 2004:136).

(d) **Ameonekana akiiba** (Koech, 2013:64).

(e) **Nilijua utakuja** (Koech, 2013:80).

Mifano ya 7(a)-(e) inaonesha kuwa vitenzi vimejaliza vitenzi vingine katika lugha ya Kiswahili. Kitenzi *kuwa* cha nje iliyopita *walikuwa* katika 7(a) na 7(b) kimejalizwa na kitenzi *wanaimba* na *nikiondoka* mtawalia. Mfano wa 7(c) unaonesha kuwa kitenzi *anapenda* kimejalizwa na kitenzi kisoukomo *kula*. Vilevile, kitenzi *alionekana* na *nilijua* vimejalizwa na vitenzi *akiiba* na *utakuja* mtawalia.

3.1.2 Ruwaza ya Kitenzi Kujalizwa na Virai

Dhana ya kirai imefafanuliwa na wanasarufi mbalimbali kwa mitazamo tofautitofauti. Utofauti wao unatokana na idadi ya maneno na aina ya vipashio vilivyounda kirai husika. Namna ya kwanza ni ile inayofafanua kuwa kirai ni kipashio cha kisarufi ambacho kinaundwa na neno moja au zaidi na hakina muundo wa kiima – kiarifu kama ule wa sentensi (Koech, 2013:26). Namna ya pili inafafanua kuwa kirai ni kipashio cha kimuundo chenye zaidi ya neno moja lakini ambacho

vipashio vyake havina uhusiano wa kiima-kiarifu (Massamba, 2004: 35). Namna ya tatu ni ile inayofafanua kirai kuwa ni mfuatano wowote wa maneno katika lugha fulani na unaweza kuwa mfupi au mrefu (Culicover, 2014). Ukichunguza ufafanuzi wa kirai uliotolewa, utabaini kuwa kirai ni kipashio cha kimuundo na kisarufi ambacho kinaundwa na aina fulani za kategoria za maneno. Makala inafafanua kuwa kirai ni aina mojawapo ya mawanda ya sintaksia ambayo huundwa na neno zaidi ya moja lakini viambajengo vyake havina muundo wenye uamilifu wa kiima na kiarifu. Kwa hiyo, tunarejelea fasili hiyo ili kutofautisha na tungo neno ambayo ni ruwaza mojawapo ya kitenzi kujalizwa na maneno.

Makala hii imebaini kuwa lugha ya Kiswahili ina ruwaza ya kitenzi kujalizwa na virai vya aina mbalimbali. Aina hizo za virai zinatokana na muundo wa kirai husika kutokana na kichwa au neno kuu la kirai. Radford (2004:14) anaeleza kuwa kila kirai kina kichwa kinachoamua sifa za kirai chote. Ikimaanisha kuwa kichwa cha kirai ndicho kinachoamua jina na sifa za kirai husika. Kwa hiyo, kirai huainishwa kimuundo kulingana na neno kuu katika kirai husika. Hivyo, data za makala hii zimeonesha kuwa ruwaza ya kitenzi kujalizwa na aina mbalimbali za virai imedhihirika katika lugha ya Kiswahili. Kwa mfano, vitenzi kujalizwa na virai nomino, virai vivumishi, virai vihusishi na virai vitenzi. Sehemu inayofuata inafafanua aina mbalimbali za ruwaza ya kitenzi kujalizwa na virai.

i) Ruwaza ya Vitenzi Kujalizwa na Virai Nomino

Kirai nomino ni aina mojawapo ya tungo kirai katika lugha ya Kiswahili. Ni tungo ambayo neno kuu lazima liwe nomino hata kama kirai hicho kina viambajengo vingine katika muundo wake. Koech (2013) anafafanua kuwa neno kuu katika kirai nomino ni nomino au kiwakilishi, vinavyoweza kuandamana na maneno mengine yanayohusiana na nomino au viwakilishi hivyo. Aidha, katika makala hii imebainika kwamba ruwaza za ujalizaji wa vitenzi kwa kirai nomino zinajidhihirisha kwa namna mbalimbali kama ifuatavyo.

a. Ruwaza ya Kitenzi Kujalizwa na Nomino Mbili

Imebainika kwamba ruwaza ya kitenzi kujalizwa na kirai nomino kilichoundwa na nomino mbili zinazofuatana inajidhihirisha katika lugha ya Kiswahili. Wanaisimu wanafafanua kuwa vitenzi vinaweza kufuatana na nomino mbalimbali zenye uamilifu wa yambwa au kijalizo ambapo inaweza kuwa nomino moja au mbili (Rubanza, 2003; Philipo, 2017; Nchimbi, 2020). Kwa hiyo, katika ruwaza hii nomino za aina mbalimbali zinafuatana. Mifano ifuatayo inathibitisha:

- 8 (a) Joni **alimnyang'anya** *Pita pesa* (Mkude, 2005:32).
 (b) Mwalimu **alimpa** *mwanafunzi kitabu* (Mkude, 2005:33).

- 9 (a) Mtoto **ameweka** *kalamu mezani* (Khamis, 2008:51).
 (b) Ali **ameondoa** *gari barabarani* (Khamis, 2008:192).

Vitenzi vyenye hati iliyokoza katika 8(a)-(b) na 9(a)-(b) vimejalizwa na kirai nomino kilichoundwa na nomino zinazofuatana. Aidha, imebainika kwamba ruwaza ya kitenzi kujalizwa na kirai nomino kilichoundwa na nomino mbili imejidhihirisha kwa namna mbili katika lugha ya Kiswahili. Namna ya kwanza ni kirai nomino kilichoundwa na nomino ya pekee *Pita* na nomino ya jumla *pesa* kama inavyojidhirisha katika 8(a)-(b) na nomino *mwanafunzi* na *kitabu* katika 8(b). Pili, kirai nomino kilichoundwa na mfuatano wa nomino za jumla na nomino ya mahali kama ilivyo katika 9(a)-(b) ambapo nomino ya jumla *kalamu* katika 9(a) imefuatana na kielezi cha mahali *mezani*. Vilevile, nomino ya jumla *gari* katika 9(b) imefuatana na kielezi cha mahali *barabarani*. Kwa muktadha wa makala hii, kielezi barabarani kinachotokana na nomino *barabara* kuambikwa kiambishi tamati *ni*.

Aidha, kitenzi *alimnyang'anya* katika 8(a) na *alimpa* katika 8(b) vinajalizwa na nomino mbili ambapo nomino ya kwanza inajibu swali la nani na inafuata baada ya kitenzi kinachojalizwa ilhali nomino ya pili inajibu swali la nini na inafuata nomino ya kwanza. Kwa hiyo, kitenzi ndicho kinahitaji kujalizwa na vishiriki viwili ambavyo vyote ni nomino lakini lazima nomino moja ibainishe mtu na nyingine kitu. Hii inamaanisha kwamba ni lazima kwanza swali la nani lijibiwe kabla ya nini. Hata hivyo, kuwapo kwa kiambishi *-m-* katika kitenzi *alimnyang'anya* ndiko kumesababisha nomino inayobainisha mtu iwe karibu na kitenzi. Kwa hiyo, kama ikitokea kiambishi kilichopo katika kitenzi kinabainisha kitu, kwa maana kitenzi kingekuwa na kiambishi cha yambwa kinachoukilia kitu, basi tungo hiyo ingekuwa *John ameinyang'anya pesa ya Pita*. Pia, kitenzi *weka* katika 9(a) na *ondoa* katika 9(b) vinajibu swali la nini na wapi. Aidha, katika vitenzi hivyo hakuna kiambishi cha yambwa kinachoukilia mpangilio au mfuatano huo wa nomino kama ilivyokuwa katika 8(a)-(b). Hivyo, vitenzi vina tabia tofauti katika mchakato wa ujalizaji na ndivyo vinavyoukilia namna ya ujalizaji wake.

b. Ruwaza ya Kitenzi Kujalizwa na Kirai Nomino Kilichoundwa na Nomino na Kivumishi

Ruwaza ya kitenzi kujalizwa na kirai nomino kilichoundwa na nomino na kivumishi zinajidhihirisha katika lugha ya Kiswahili. Aidha, miundo mbalimbali ya kirai nomino kinachoandamana na kivumishi imetumika kujaliza vitenzi vya Kiswahili kama ifuatavyo:

- 10 (a) Kipchonge **ni** mtu maarufu.
  - (b) Kalulu **alikuwa** daktari mzuri.
  - (c) Mji huo **una** wezi wengi.
(Koech, 2013:22, 28, 39 mtawalia).
- 11 (a) Mtoto hodari alipewa zawadi nono (Massamba na wenzake, 2004:57).
  - (b) Sisi sote **tulijibu** maswali hayo (Koech, 2013:28).

- (c) Mkuu wa shule **amenipa** kazi nyingi (Koech, 2013:29).
 (d) Baba **amenunua** kitanda kikubwa (Massamba na wenzake, 2004:95).

- 12(a) **Alimnyang'anya** mama kitambaa chake (Massamba na wenzake, 2004:102).
 (b) Jamila **aliwanunulia** watoto wake zawadi (Koech, 2013:29).

Mifano katika 10(a)-(c), 11(a)-(d) na 12(a)-(b) inaonesha kwamba miundo ya aina mbili ya kirai nomino kilichoundwa na nomino na kivumishi imejaliza vitenzi vya Kiswahili. Muundo wa kwanza ni ule wa nomino kuambatana na kivumishi kama ilivyo katika mfano wa 10(a)-(c) na 11(a)-(d) na muundo wa pili ni ule wa kirai nomino kilichoundwa na nomino mbili na kivumishi kama ilivyo katika 12(a)-(b). Katika 10(a)-(c) kirai nomino kimeundwa na nomino zenye kubainisha mtu ambapo nomino *daktari* na *wezi* (mtawalia) zimefuatana na vivumishi vya sifa *maarufu* na *mzuri* (mtawalia) katika 10(a)-(b) na kivumishi cha idadi katika 10(c).

c. Ruwaza ya Kitenzi Kujalizwa na Kirai Nomino Kilichoundwa na Nomino na Kirai Kihusishi

Makala hii imebaini kwamba katika lugha ya Kiswahili ruwaza ya kitenzi kujalizwa na kirai nomino kilichoundwa na nomino, (kivumishi) na kihusishi inajidhihirisha. Mifano ifuatayo inathibitisha:

- 13 (a) Ali **Alimwita** mama yake kwa sauti kubwa (Massamba na wenzake, 2004:159).
 (b) Mimi **ni** mtoto wa Profesa (Koech, 2013:22).

Mfano wa 13(a)-(b) unadhihirisha kwamba katika lugha ya Kiswahili vitenzi vinaweza kujalizwa na kirai nomino kilichoundwa na nomino pamoja na kivumishi na kirai kihusishi. Kipashio *mama yake kwa sauti kubwa* ndicho kijalizo kilichojaliza kitenzi *alimwita* katika 13(a). Kijalizo hicho kimeundwa na kirai zaidi ya kimoja ambacho ni kirai nomino *mama yake* kilichoundwa na nomino *mama* na kivumishi *yake* na kirai kihusishi *kwa sauti kubwa* kilichoundwa na kihusishi *kwa* na kirai nomino *sauti kubwa* kilichoundwa na nomino *sauti* na kivumishi *kubwa*.

d. Ruwaza ya Kitenzi Kujalizwa na Kirai Nomino chenye Kivumishi na Kielezi

Data za makala hii zinaonesha kuwa katika ujalizaji wa vitenzi, lugha ya Kiswahili ina ruwaza ya kitenzi kujalizwa na kirai nomino kilichoundwa na nomino, kivumishi na kielezi. Mifano katika 14(a)-(c) inadhihirisha kuwapo kwa ruwaza ya vitenzi kujalizwa na kirai nomino kilichoundwa na nomino, vivumishi na kielezi.

- 14 (a) Mzee yule mwenye busara **ametoa** ushauri mzuri sana.
 (Massamba na wenzake, 2004:79)
 (b) Baba yangu **alinunua** machungwa mawili usiku.

- (Massamba na wenzake, 2004:156)
 (c) Mwalimu yule **alitifuta** kitabu chake kabatini.
 (Massamba na wenzake, 2004:158)

Vipashio vilivyoandikwa kwa hatimlalo ni virai nomino vilivyoundwa na nomino na vielezi ambavyo ni vijalizo vya vitenzi vilivyokoza wino katika 14(a)-(c). Kitenzi *ametoa* katika 14(a) kimejalizwa na kirai nomino *ushauri mzuri sana* ambapo kimeundwa na kirai nomino *ushauri mzuri* na kielezi cha namna sana. Pia, kitenzi *alinunua* katika 14(b) kimejalizwa na kirai nomino *machungwa mawili usiku* kilichoundwa na nomino na kivumishi na kielezi cha wakati *usiku*. Vilevile, kitenzi *alitifuta* katika 14(c) kimejalizwa na kirai nomino *kitabu chake kabatini* ambacho kimeundwa na kirai nomino kilichoundwa na nomino na kivumishi *kitabu chake* na kielezi cha mahali *kabatini*. Aidha, imedhihirika kuwa katika lugha ya Kiswahili kuna ruwaza za kitenzi kujalizwa na kirai nomino kilichoundwa na nomino, kivumishi na kielezi.

ii) Ruwaza ya Kitenzi Kujalizwa na Kirai Kitenzi

Ruwaza za ujalizaji wa vitenzi kwa kitenzi kingine hujidhihirisha katika lugha ya Kiswahili. Kirai kitenzi ni aina ya kirai ambacho neno au kundi la maneno kinachofanya kazi ya kuarifu katika sentensi. Kwa hiyo, neno kuu katika kirai kitenzi ni kitenzi. Aidha, katika lugha ya Kiswahili ruwaza ya kitenzi kujalizwa na kirai kitenzi inaweza kuelezwa na kufafanuliwa kwa kina katika ujalizaji changamani. Hiyo inatokana na kitenzi cha Kiswahili kuweza kuwa tungo neno, kirai, kishazi au sentensi. Hivyo, kunakuwa na ugumu wa kuweka mpaka kati ya neno, kirai na kishazi. Makala hii imefafanua ruwaza za ujalizaji wa vitenzi kwa kirai kitenzi katika ujalizaji changamani kwa sababu kirai kitenzi kijalizo kina sifa ya kuwa kishazi au sentensi. Kirai kitenzi kuwa na sifa hizo ni jambo linaloleta changamoto katika kueleza ni ruwaza ya ujalizaji sahili au changamani.

iii) Ruwaza ya Kitenzi Kujalizwa na Kirai Kivumishi

Katika makala hii imebainika kwamba ruwaza ya vitenzi kujalizwa na kirai kivumishi inajidhihirisha katika lugha ya Kiswahili. Koech (2013) anafafanua kuwa virai vivumishi ni aina ya virai ambavyo muundo wake hujengwa kwenye kivumishi. Anaendelea kufafanua kuwa ni kikundi cha maneno chenye kivumishi kama neno kuu na hufanya kazi ya kufafanua au kuibainisha zaidi nomino. Aidha, ruwaza hii imejidhihirisha katika lugha ya Kiswahili kama inavyoonekana katika mifano ifuatayo:

- 15 (a) Tunda la limau **ni kali mno** (Koech, 2013:33).
 (b) Sandra **ni mwerevu ajabu** (Koech, 2013:32).

Mifano katika 15(a)-(b) inaonesha kwamba ruwaza ya vitenzi kujalizwa na kirai kivumishi inajidhihirisha katika lugha ya Kiswahili. Vipashio vilivyoandikwa kwa hati iliyokoza ndivyo vitenzi ambavyo vimejalizwa na kirai kivumishi. Aidha, vipashio vilivyoandikwa kwa hatimlalo ni virai vivumishi ambavyo vimejaliza vitenzi *kuwa* vya njeo iliyopo katika 15(a)-(b). Hata hivyo, kuna mgongano wa kinadharia kwa maana kuwa kivumishi hubainisha au kufafanua zaidi nomino na kipashio kinachoeleza zaidi kitenzi ni kielezi. Swali la kujuliza ni kwamba: vipashio vilivyoandikwa kwa hatimlalo katika 15(a)-(b) ni virai vivumishi au vielezi? Kutokana na sifa za vitenzi vinavyojalizwa katika mfano huo vipashio hivyo ni vijalizo. Kwa hiyo, kitenzi *kuwa* cha njeo iliyopo *ni* kimejalizwa na kirai kivumishi *kali mno* katika 15(a) na *mwerevu ajabu* katika 15(b). Kwa kuhitimisha ni dhahiri kuwa ruwaza ya ujalizaji wa vitenzi kwa virai vivumishi imejidhihirisha katika lugha ya Kiswahili.

iv) Ruwaza ya kitenzi Kujalizwa na Kirai Kihusishi

Katika makala hii imebainika kuwa ruwaza ya vitenzi kujalizwa na virai vihusishi imedhihirika katika lugha ya Kiswahili. Aidha, data zimeonesha kuwa virai vihusishi ni kundi la maneno ambalo neno lake kuu ni kihusishi (Koech, 2013). Mfano ufuatao unaonesha ruwaza ya vitenzi vya Kiswahili vilivyojalizwa na kirai kihushi katika ujalizaji wa vitenzi.

16 (a) **Aliita** kwa sauti kubwa (Koech, 2013:158).

(b) **Tulisikiliza** kwa makini (Koech, 2013:45)

(c) **Magaya** ni wa kwanza (Koech, 2013:155).

Vitenzi vilivyokozwa wino katika mfano wa 16(a)-(c) vimejalizwa na virai vihusishi. Kitenzi *aliita* katika 16(a) kimejalizwa na kirai kihusishi *kwa sauti kubwa*, kitenzi *tulisikiliza* kimejalizwa na kirai kihusishi *kwa makini* na kitenzi *kuwa* cha njeo iliyopo *ni* kimejalizwa na kirai kihusishi *wa kwanza*. Pia, vijalizo virai vihusishi vimeundwa kwa vipashio mbalimbali lakini kihusishi ndicho kichwa cha kirai kilichojalizwa kitenzi.

3.2 Ruwaza za Ujalizaji Changamani wa Vitenzi vya Kiswahili

Lugha ya Kiswahili ina ruwaza mbalimbali za ujalizaji changamani wa vitenzi ambazo huukiliwa na kitenzi kinachojalizwa kutokana na michakato ya kisintaksia. Katika ujalizaji changamani, vitenzi visivyojitosheleza hujalizwa na viambajengo mbalimbali ambavyo hutumika kama vijalizo vya vitenzi husika. Viambajengo hivyo vinavyojaliza vitenzi visivyojitosheleza katika ruwaza za ujalizaji changamani ni vishazi au sentensi. Vishazi au sentensi zinazojaliza vitenzi ni vipashio ambavyo hutawaliwa na sifa mbalimbali na kusababisha kuwapo kwa ruwaza mbalimbali za ujalizaji changamani wa vitenzi. Katika makala hii, imedhihirika kwamba lugha ya Kiswahili ina ruwaza za vitenzi kujalizwa na

vishazi au sentensi zinajitokeza katika miundo mbalimbali. Kwa hiyo, imebainika kuwa ruwaza za ujalizaji wa vitenzi katika ujalizaji changamani zimegawanyika katika makundi mawili ambayo ni ruwaza za kitenzi kujalizwa na vishazi au sentensi.

3.2.1 Ruwaza ya Kitenzi Kujalizwa na Sentensi

Katika makala hii imebainika kwamba katika aina hii ya ruwaza, vitenzi vinajalizwa na aina mbili za sentensi ambazo ni sentensi sahili na zisizo sahili. Katika ruwaza ya sentensi kujalizwa na sentensi zisizo sahili, vitenzi vinajalizwa na sentensi changamano na sentensi ambatano. Zifuatazo ni ruwaza za ujalizaji wa kitenzi kwa sentensi.

i. Ruwaza ya Kitenzi Kujalizwa na Sentensi Sahili

Katika ruwaza hii kitenzi kinajalizwa na miundo mbalimbali ya sentensi sahili. Katika ruwaza hii, kijalizo cha kitenzi (sentensi sahili) kikitolewa katika muktadha wa ujalizaji kinakuwa sentensi inayojitegemea. Makala hii imebaini kuwa katika lugha ya Kiswahili ruwaza za kitenzi kujalizwa na sentensi sahili zinajidhihirisha kwa namna mbalimbali kama inavyoonekana katika mfano ufuatao.

- 17(a) Wahindi wenzake **wasije** *wakamsema* (Shafi, 1999:33).
- (b) Yasmin **alimkuta** *askari anamsubiri* (Shafi, 1999:21).
- (c) Denge **alihisi** *balaa limemfika* (Shafi, 1999:19).
- (d) **Walikuta** *nyumba imetayarishwa kwa wageni* (Shafi, 1999:12).
- (e) Mwalimu **alisema** *wanafunzi waingie darasani* (Jeromin, 2016:57).

Mfano wa 17(a)-(b) unaonesha ruwaza ya kitenzi kinachojalizwa na sentensi sahili, imejidhihirisha kwa namna mbalimbali katika lugha ya Kiswahili. Kitenzi *wasije* katika 17(a) kimejalizwa na sentensi sahili iliyojalizwa na kirai kitenzi kilichoundwa na kitenzi pekee *wakamsema*. Hata hivyo, ruwaza hii inatokana na sentensi sahili kijalizo kudondosha kirai nomino kiima. Vitenzi *alimkuta* katika 17(b) na *alihisi* katika 17(c) vimejalizwa na sentensi sahili zilizoundwa na kirai nomino kiima kilichodhahiri na kirai kitenzi kiarifu kilichoundwa na kitenzi pekee. Aidha, vipashio vilivyoandikwa kwa hatimlalo katika 17(b) na 17(c) ndizo sentensi sahili vijalizo zilizoundwa na kirai nomino na kirai kitenzi. Kitenzi *walikuta* katika 17(d) kimejalizwa na sentensi sahili iliyoundwa na kirai nomino kiima kilichoundwa na nomino *nyumba* na kirai kitenzi kilichoundwa na kitenzi *imetayarishwa* na kirai kihusishi *kwa wageni*. Pia, kitenzi *alisema* katika 17(e) kimejalizwa na sentensi sahili iliyoundwa na kirai nomino kiima kilichoundwa na nomino *wanafunzi* na kivumishi *wote* na kirai kitenzi kilichoundwa na kitenzi kilichoandamana na vipashio vingine. Aidha, kitenzi *walikuta* kimejalizwa na sentensi sahili iliyoundwa na kirai nomino kilichoundwa na nomino *nyumba* na kirai kitenzi *alisema* kimejalizwa na sentensi sahili *wanafunzi wote waingie*

darasani. Katika sentensi hiyo nomino *wanafunzi* imeandamana na kivumishi *wote* na kitenzi *waingie* kimeandamana na nomino ya mahali *darasani*. Vilevile, kitenzi *walikuta* kimejalizwa na sentensi sahili *nyumba imetayarishwa kwa wageni*. Kirai nomino cha sentensi kijalizo kimeundwa na nomino *nyumba* ambayo haikuandamana na kipashio kingine na kitenzi *imetayarishwa* kimeandamana na kirai kihusishi *kwa wageni*. Kwa hiyo, imebainika kuwa lugha ya Kiswahili ina ruwaza za kitenzi kujalizwa na sentensi sahili ambayo kirai nomino chake hakiandamani na vipashio vingine wakati kirai kitenzi kinaandamana na vipashio vingine.

ii) Ruwaza ya Kitenzi Kujalizwa na Sentensi Changamano

Katika makala hii imebainika kwamba ruwaza ya kitenzi kujalizwa na sentensi changamano zimejidhihirisha katika lugha ya Kiswahili. Aidha, miundo mbalimbali ya sentensi changamano imetumika kujaliza vitenzi vya Kiswahili katika ruwaza hii. Miundo hiyo ni sentensi changamano iliyoundwa na mfuatano wa vitenzi, vishazi tegemezi vyenye viambishi rejeshi na vishazi huru, vishazi tegemezi vyenye viambishi vya mahali, masharti, na vishazi huru. Noonan na Bavin (1981) na Noonan (1992) wanaeleza kuwa katika ruwaza ya kitenzi kujalizwa na sentensi changamano, kishazi huru kikiondolewa katika muktadha wa sentensi kuu huweza kusimama pekee kama sentensi sahili. Pia, aina hii ya ruwaza katika Kiswahili inaweza kuwa na mfuatano wa vitenzi zaidi ya kimoja ambavyo havikuunganishwa kwa viunganishi. Kwa mfano:

18(a) **Kaniambia** *unanitafuta nje nichukue makaratasi yangu* (Shafi, 1999:74).

(b) **Alizivua** *nguo alizokuwa amezivaa* (Shafi, 1999:82).

(c) Denge **alirudi** *pale alipokuwa amekaa* (Shafi, 1999:83).

(d) **Alisema** *akija niite* (Massamba na wenzake, 2012).

Vitenzi katika 18(a)-(d) vimejalizwa na miundo mbalimbali ya sentensi changamano. Kitenzi *kaniambia* katika 18(a) kimejalizwa na sentensi changamano iliyoundwa na mfuatano wa vitenzi *unanitafuta nje nichukue makaratasi yangu* ambavyo havikuunganishwa na viunganishi. Pia, kitenzi *alizivua* katika 18(b) kimejalizwa na sentensi changamano iliyoundwa na kishazi tegemezi chenye viambishi vya urejeshi *nguo alizokuwa* na kishazi huru *amezivaa*. Vilevile, kitenzi *alirudi* katika 18(c) kimejalizwa na sentensi changamano ambayo imeundwa na kishazi tegemezi chenye viambishi vya mahali *pale alipokuwa* na kishazi huru *amekaa*. Kitenzi *alisema* katika 18(d) kimejalizwa na sentensi changamano iliyoundwa na kishazi tegemezi chenye viambishi vya masharti na *akija* na kishazi huru *niite*. Kwa ujumla, makala hii imeonesha kwamba ruwaza ya vitenzi kujalizwa na miundo mbalimbali ya sentensi changamano inajidhihirisha katika lugha ya Kiswahili.

iii) Ruwaza ya Kitenzi Kujalizwa na Sentensi Ambatano

Kwa mujibu wa makala hii, ruwaza ya kitenzi kujalizwa na miundo mbalimbali ya sentensi ambatano inajidhihirisha katika lugha ya Kiswahili. Miundo ya sentensi ambatano inayojaliza vitenzi katika ruwaza hii ni pamoja na sentensi ambatano iliyoundwa na vishazi au sentensi mbili tu ilhali nyingine huweza kuambatisha vishazi zaidi ya viwili katika sentensi moja. Hii ina maana kwamba baadhi ya miundo ya sentensi ambatano huweza kutumika kuunda sentensi zisizo na kikomo kwa kuongeza idadi ya sentensi au vishazi vinavyoambatishwa kwa viunganishi au mikato. Massamba na wenzake (2001) wanabainisha miundo mitatu ya sentensi ambatano ambayo ni miundo yenye vishazi sahili tu, miundo yenye sentensi sahili na sentensi changamano, na miundo yenye sentensi changamano mbili au zaidi. Kwa hiyo, kwa mujibu wa Massamba na Wenzake, miundo mbalimbali ya sentensi ambatano imetumika kujaliza vitenzi katika ruwaza hii. Miundo hiyo ni pamoja na kitenzi kujalizwa na sentensi ambatano zilizoundwa na vishazi visoukomo vinavyounganishwa na viunganishi, sentensi sahili mbili au zaidi, sentensi sahili na changamano na sentensi changamano na changamano. Tazama mifano ifuatayo:

- 19 (a) **Akaanza** kujipindua na kujipindua (Shafi,1999:148).
 (b) **Aliamua** kumpongeza na kumpigia makofi (Shafi, 1999:93).
 (c) **Kaniambia** nikupeleleze na kila utakalosema nimwambie (Shafi, 1999:161).
 (c) Kamishina **aliendelea** kusema mpaka akachoka kusema, akanyamaza akamtazama Inspekta Wright (Shafi,1999:192).

Mifano katika 19(a)-(d) inaonesha kuwa vitenzi vyenye hati iliyokoza vimejalizwa na miundo mbalimbali ya sentensi ambatano. Katika mifano hiyo, kitenzi *akaanza* katika 19(a) kinajalizwa na sentensi ambatano iliyoundwa na vishazi visoukomo viwili *kujipindua na kujipindua* vilivyoambatanishwa na kiunganishi *na*. Kadhalika, kitenzi *aliamua* katika 19(b) kimejalizwa na vishazi visoukomo viwili lakini kimoja kina kirai nomino yambwa. Hata hivyo, kitenzi *kaniambia* kimejalizwa na sentensi ambatano iliyoundwa na vishazi visoukomo viwili vinavyoambatana na vipashio vingine baada ya kitenzi cha kijalizo. Pia, kitenzi *aliendelea* kimejalizwa na sentensi ambatano ambayo imeundwa na sentensi zaidi ya moja lakini zinachangia kirai nomino kiima. Kwa hiyo, ruwaza mbalimbali za sentensi ambatano zimetumika kujaliza vitenzi katika lugha ya Kiswahili.

3.2.2 Ruwaza ya Kitenzi Kujalizwa na Vishazi

Katika makala hii imebainika kwamba ruwaza ya kitenzi kujalizwa na vishazi inajidhihirisha katika lugha ya Kiswahili. Aidha, katika ruwaza hii vitenzi vimejalizwa na vishazi visoukomo na vishazi vinavyotanguliwa na vibainishi vya kijalizo.

3.2.2.1 Ruwaza ya Kitenzi Kujalizwa na Vishazi Vinavyotanguliwa na Vibainishi vya Kijalizo

Lugha ya Kiswahili ni miongoni mwa lugha ambazo vitenzi vyake vinajalizwa na ruwaza ya kitenzi kujalizwa na vishazi vinavyotanguliwa na vibainishi vya kijalizo. Vibaibishi vya vijalizo ni vipashio ambavyo hujitokeza mwanzoni mwa tungo na kuifanya iwe kishazi kinachotanguliwa na kiunganishi jalizi. Viunganishi jalizi ambavyo hutokea katika ujalizaji changamani katika lugha ya Kiswahili ni *kama, kuwa* na *kwamba*. Mifano ifuatayo inabainisha ruwaza za vishazi vinavyotanguliwa na viunganishi jalizi.

- 20(a) Denge **alijiona** *kama mwewe aliyekuwa amefungiwa tunduni siku nyingi* (Shafi, 1999:57).
 (b) Denge **anashukiwa** *kwamba huingiza vitabu na magazeti yanayoeneza propaganda* (Shafi, 1999:63).
 (c) Mama **amesema** *kuwa watoto watarudi leo* (Jeromin, 2016:21).

Mifano katika 20(a)-(c) inaonesha kwamba ruwaza ya kitenzi kujalizwa na vishazi vinavyotanguliwa na vibainishi vya kijalizo imejidhihirisha katika lugha ya Kiswahili. Kitenzi *alijiona* katika 20(a) kimejalizwa na kishazi kinachotanguliwa na kibainishi cha kijalizo *kama mwewe aliyekuwa amefungiwa tunduni siku nyingi*. Pia, kitenzi *anashukiwa* katika 20(b) kimejalizwa na kishazi kinachotanguliwa na kibainishi cha kijalizo *kwamba huingiza vitabu na magazeti yanayoeneza propaganda*. Vilevile, kitenzi *amesema* kimejalizwa na kishazi kinachotanguliwa na kibainishi cha kijalizo *kuwa watoto watarudi leo*. Kwa ujumla, makala hii imethibitisha kuwa ruwaza za kitenzi kujalizwa na vishazi vinavyotanguliwa na vibainishi vya kijalizo imejidhihirisha katika lugha ya Kiswahili.

3.2.2.2 Ruwaza ya Kitenzi Kujalizwa na Kishazi Kisoukomo

Makala hii imeonesha kuwa katika lugha ya Kiswahili kuna ruwaza ya kitenzi kujalizwa na aina mbalimbali za vishazi visoukomo. Data zinaonesha kuwa katika ruwaza hii vitenzi vinajalizwa na miundo mbalimbali ya vishazi visoukomo. Mifano ifuatayo inaonesha kwa uwazi zaidi.

- 21(a) Bwana Raza **aliendelea** *kulalamika* (Shafi, 1999:5).
 (b) **Akaanza** *kuufukuza upweke kwa kusikiliza muziki* (Shafi, 1999:206).
 (c) Mwajuma **aliendelea** *kuimba bila kujali vioja vya Salumu* (Shafi, -1999:78).

Mifano ya 21(a)-(c) inaonesha kwamba vitenzi vyenye hati iliyokoza vimejalizwa na miundo mbalimbali ya vishazi visoukomo. Kitenzi *aliendelea* katika 21(a) kimejalizwa na kishazi kisoukomo kilichoundwa na kitenzi kisoukomo pekee *kulalamika*. Pia, kitenzi *akaanza* katika 21(b) kimejalizwa na kishazi kisoukomo kilichoundwa na vishazi visoukomo viwili ambavyo ni *kuufukuza upweke* na *kusikiliza muziki*. Aidha, vishazi visoukomo hivyo vimeundwa na kitenzi kisoukomo na kirai nomino yambwa *upweke* na *muziki* mtawalia. Vilevile, kitenzi

aliendelea kimejalizwa na kishazi kisoukomo kilichoundwa na kitenzi kisoukomo *kuimba* kinachoandamana na vipashio vingine ambavyo ni *bila kujali vioja vya Salumu*. Ukichunguza mifano hiyo utabaini kuwa ruwaza ya kitenzi kujalizwa na vishazi visoukomo imejidhihirisha katika lugha ya Kiswahili.

4.0 Hitimisho

Kwa ujumla, imedhihirika kuwa lugha ya Kiswahili ina ruwaza mbalimbali za ujalizaji wa vitenzi. Ruwaza hizo zinajidhihirisha kwa namna mbalimbali kama vile ruwaza za ujalizaji sahili na ruwaza za ujalizaji changamani. Halikadhalika, imebainika kwamba vitenzi vya Kiswahili vina namna yake ya kujalizwa ambapo kitenzi kinaweza kuwa na ruwaza zaidi ya moja katika mchakato wa ujalizaji. Hali hiyo inatokana na kitenzi kuukilia namna mbalimali za ujalizaji wake kutokana na uhitaji wa kitenzi husika katika muktadha fulani mahususi. Kwa mfano, kitenzi *sema* kinaweza kujalizwa kwa kutumia ujalizaji sahili au changamani. Pia, kinaweza kujalizwa kwa kishazi au sentensi katika ujalizaji changamani na kwa ujalizaji sahili kinaweza kujalizwa na neno au kirai. Hata hivyo, kuna changamoto ya ugumu wa kuweka mpaka kati ya vipashio. Kwa mfano, mpaka kati ya kijalizo neno, kirai, kishazi na sentensi hasa kwa kitenzi ambacho kina sifa hizo. Kwa upande mwingine, makala imebaini kuwa kuna sintofahamu katika kishazi kisoukomo kilichoundwa na kitenzi kisoukomo pekee kama ni nomino au kitenzi. Makala inapendekeza uchunguzi zaidi ufanyike kuhusu changamoto hizo.

Marejeleo

- Aarts, B. (2001). *English Syntax and Argumentation*. Wales: Creative Print & VDesign. Ebbw Vale.
- Culicover, P.W. (2014). "The History of Syntax", katika *Handbook of Syntax*. Routledge, London. Inapatikana katika <http://www.ling.ohio-state.edu>. Imesomwa tarehe 10 Juni 2019.
- Danes, F. (1985). *Věta atext: Studie ze syntaxe spisovne češtiny: Sentence and Text Studies in the syntax of Standard Czech*. Praha: Academia.
- Dixon, R.M.W. (2010). *Basic Linguistic Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, R.M.W. na Aikhenvald, A.Y. (2006). *Complementation*. New York: Oxford University Press.
- Edward, S. (2016). Muundo wa Kishazi Tegemezi-Bebwa katika Kiswahili. Tasnifu ya Umahiri (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Givon, T. (2001). *Syntax*. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Habwe, J. na Karanja, P. (2004). *Misingi ya Sarufi ya Kiswahili*, Nairobi: Phoenix Publishers Ltd.
- Halliday, M.A.K. (1968). "Notes on Transitivity and Theme in English". *Linguistics*. Juz. 4: 179-215.
- Jeromin, S. (2016). Ujalizishaji wa Kitenzi katika Lugha ya Kiswahili. Tasnifu ya Umahiri (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.

- John, P. (2012). *The Syntax of Object Marking in Giha*. Tasnifu ya Umahiri. (Haijachapishwa). Chuo kikuu cha Dar es Salaam.
- Koech, L. (2013). *Kijalizo cha Sanifu: Mtazamo wa X-baa*. Tasnifu ya Umahiri. (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Nairobi.
- Khamis, A.M. (2008). *Maendeleo ya Uhusika*. Dar es Salaam: TUKI.
- Massamba, D.P.B. (2004). *Kamusi ya Isimu na Falsafa ya Lugha*. Dar es Salaam: TUKI
- Massamba, D.P.B., Kihore, Y.M. na Hokororo, J.I. (2001). *Sarufi Miundo ya Kiswahili Sanifu*. Dar es Salaam: TUKI.
- Miller, J. E. (2002). *An Introduction to English Syntax*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Mkude, D. J. (2005). *The Passive Construction in Swahili*. Tokyo: Research Institute for Languages and Culture of Asia and Africa (ILCAA).
- _____(2010). "Sentensi kama Kifaa cha Mwandishi", katika *Makala za Semina ya Kimataifa ya Waandishi wa Kiswahili*, I. Dar es Salaam: TUKI. Kur. 273-288.
- Nchimbi, F. (2020). *Utokeaji wa Yambwa na Dhima zake katika Kimatengo na Kiswahili*. Tasnifu ya Uzamivu (Haijachapishwa). Chuo kikuu cha Dar es Salaam.
- Noonan, M. (1992). *A Grammar of Lango*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Noonan, M. na Bavin, E. (1981). "Parataxis in Lango", *Studies in African Linguistics Berkeley Linguistics Society* Juz. 1:45-69.
- Obuchi, S.M. na Mukhwana, A. (2015). *Muundo wa Kiswahili na Vipengele Vyake*. Nairobi: Printing Services Ltd.
- O'Grady, W., Dobrovolsky, M. na Katamba, F. (1996). *Contemporary Linguistics: An Introduction*. United Kingdom: Pearson Education Limited.
- Quirk, R. na Greenbaum, S. (1986). *A University Grammar of English*. London: Longman Group Limited.
- Radford, A. (2004). *Minimalist Syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ramson, E. (1986). *Complementation: Its Meaning and Forms*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing House.
- Rubanza, Y.I. (2003). *Sarufi: Mtazamo wa Kimuundo*. Dar es salaam. Chuo Kikuu Huria cha Tanzania.
- Shafi, A. S. (1999). *Vuta n'kuvute*. Dar es Salaam: Mkuki na Nyota Publishers.
- TUKI (1990). *Kamusi Sanifu ya Isimu na Lugha*. Dar es Salaam: Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.
- Vitale, A.J. (1981). *Swahili Syntax: Publications in Language Sciences*. Dordrecht: Holland Foris Publications.
- Watters, D. (2002). *A Grammar of Kham*. UK. Syndicate of the University of Cambridge.
- Whiteley, W.H. (1968). *Some Problems of Transitivity in Swahili*. London: Sheldon Press.